

ред. А. Круглашова і М. Токаря; [Ред. колег. : М. Зан; М. Гуйтор, Ю. Остапеч. Н. Ротар; Відп. за вип. М. Токар]; НДІ політичної регіоналістики (Ужгород), НДІ європейської інтеграції та регіональних досліджень (Чернівці) [Текст]. – Ужгород : Поліграфцентр «Ліра», 2014 р. – 552 с.

¹⁸ Верменич Я. Адміністративно-територіальний устрій України: еволюція, сучасний стан, проблеми реформування. У 2-х ч. – Ч. 2 [Текст] / Я.В. Верменич. – К. : Інститут історії України НАН України, 2009. – С. 98.

¹⁹ Макара М. Закарпатська Україна як етап в політичній історії краю / М. Макара // Закарпатська Україна: перспективи та реалії розвитку [Текст] // Матеріали Всеукраїнської наукової конференції, присвяченої 6-й річниці возз'єднання Закарпатської України з Радянською Україною, м. Ужгород, 24 червня 2010 р. – Ужгород, 2010. – С. 6.

²⁰ Пеца Д. Закарпатська Україна 1944-1945 років: історико-правова оцінка [Текст] / Д.Д. Пеца // Форум права. – 2010. - № 2. – С. 376.

²¹ Кульчицький В. Історія держави і права України [Текст] / В.С. Кульчицький, М.І. Настюк, Б.Й. Тищик. – Львів : Світ, 1996. – С. 255.

²² Державний архів Закарпатської області. – ФР-14 Президія Народної Ради Закарпатської України. – Оп. 1. – Спр. 11. 26 листопада 1944 р. – Арк. 1.

²³ Пеца Д. Закарпатська Україна 1944-1945 років: історико-правова оцінка [Текст] / Д.Д. Пеца // Форум права. – 2010. – № 2. – С. 376.

²⁴ Центральний державний архів громадських об'єднань України. – Фонд 1. ЦК Комуністичної партії України. – Оп. 75. – Спр. 28. – Арк. 14.

УДК: 94:314.745.4(4)19”

²⁵ Кульчицький В. Історія держави і права України [Текст] / В.С. Кульчицький, М.І. Настюк, Б.Й. Тищик. – Львів : Світ, 1996. – С. 256.

²⁶ Барановська Н. Карпато-українське питання в радянсько-чехословацьких відносинах періоду Другої світової війни [Електронний ресурс] / Н.М. Барановська, О.Г. Макарчук. – Режим доступу: http://archive.nbuv.gov.ua/portal/natural/vnulp/Armia/2009_652/28.pdf

²⁷ Возз'єднання: Збірник архівних документів і матеріалів (травень 1944 - січень 1946) [Текст] / Упорядкув., передм. та покажч. О.Д. Довганича та ін.; ред. кол. : В.І. Балоба та ін. – Ужгород : Закарпаття, 2000. – С. 15.

²⁸ Болдижар М. Державно-правовий статус Закарпаття (Підкарпатської Русі) в складі Чехословаччини [Текст] / М. Болдижар, П. Мосні. – Ужгород : УжНУ, 2001. – С. 173.

²⁹ Макара М. Закарпатська Україна як етап в політичній історії краю // Закарпатська Україна: перспективи та реалії розвитку [Текст] // Матеріали Всеукраїнської наукової конференції, присвяченої 6-й річниці возз'єднання Закарпатської України з Радянською Україною, м. Ужгород, 24 червня 2010 р. – Ужгород, 2010. – С. 10.

³⁰ Міжнародні відносини (від початку XVII ст. до завершення Другої світової війни) [Текст] / Н.В. Гриньох, В.В. Гулай, Н.Р. Данилиха, Т.І. Плазова; за заг. ред. В.В. Гулая. – Львів : «СПОЛОМ», 2012. – С. 236.

© Олександр Удот
(м. Луцьк)

ФІЛЬТРАЦІЙНІ ТАБОРИ ДЛЯ РАДЯНСЬКИХ РЕПАТРІАНТІВ ПІСЛЯ ДРУГОЇ СВІТОВОЇ ВІЙНИ

У статті досліджується основні етапи примусової репатріації до СРСР радянських переміщених осіб після другої світової війни. На основі опублікованих матеріалів проаналізовано методи та засоби реалізації репатріаційної політики СРСР.

Примусові роботи в нацистській Німеччині та повоєнна радянська політика репатріації трагічно позначилися на долі мільйонів жителів України, радикально змінивши їхній життєвий шлях. Доведено, що репатріанти, в основній масі, залучалися до примусової праці після повернення в СРСР. Тому головна увага у статті приділена аналізу долі репатріантів, перевірки та фільтрації радянськими репатріаційними органами, їх соціальної адаптації після повернення в УРСР.

Ключові слова: карально-репресивні органи, репатріація, переміщені особи, перевірконо-фільтраційні пункти, Друга світова війна.

Oleksandr Udot. Filtration camps for Soviet returnees after World War II. The article examines the main stages of forced repatriation to the Soviet Union displaced persons after World War II. On the basis of

published material, the methods and means of implementing the repatriation policy of the USSR.

Forced labor in Nazi Germany and the Soviet post-war policy of repatriation tragically affected the fate of millions of citizens of Ukraine, radically changing their lives. It is proved that immigrants in bulk, involved in forced labor on his return to the USSR. Therefore, the main focus of the article is placed on the analysis of the fate of returnees, checking and filtering Soviet repatriate the bodies of their social adaptation after returning to the USSR.

Keywords: punitive and repressive authorities, repatriation, displaced persons, control and filtration items, World War II.

Александр Удот. Фильтрационные лагеря для советских репатриантов после Второй мировой войны. В статье исследуются основные этапы принудительной репатриации в СССР советских перемещенных лиц после второй мировой войны. На основе опубликованных материалов проанализированы методы и средства реализации репатриационной политики СССР.

Принудительные работы в нацистской Германии и послевоенная советская политика репатриации трагически отразились на судьбе миллионов жителей Украины, радикально изменив их жизненный путь. Доказано, что репатрианты, в основной массе, привлекались к принудительному труду по возвращении в СССР. Поэтому главное внимание в статье уделено анализу судьбы репатриантов, проверке и фильтрации советскими репатриационными органами, их социальной адаптации после возвращения в СССР.

Ключевые слова: советские карательно-репрессивные органы, репатриация, перемещенные лица, проверочно-фильтрационные пункты, Вторая мировая война.

Постановка наукової проблеми. Проблема репатріації радянських громадян в СРСР у 1944-1951 роках є все помітнішою в тематиці вітчизняних історичних досліджень, що стосуються Другої світової війни. І це не випадково, адже, у радянській історичній науці ця проблема, фактично, не вивчалася, замовчувалася в угоду тоталітарному режиму. Лише в останні два десятиліття про проблему репатріації радянських громадян після Другої світової війни, як явище, заговорили історики, політики, самі бувші репатріанти. Однак, попри все, багато аспектів репатріації залишається малодослідженими, або ж не дослідженими, взагалі. Серед таких аспектів – особливості перевірки та фільтрації радянських громадян, створення та функціонування таборів для фільтрації репатріантів тощо.

Аналіз останніх досліджень. На сьогоднішній день процес примусової репатріації на Батьківщину радянських громадян після Другої світової війни, які з різних причин опинилися за межами території СРСР, є темою відносно дослідженою. Одними з перших почали її вивчати зарубіжні історики, діячі українських та російських еміграційних організацій. Їх увага зосереджувалася на проблемі перебування переміщених осіб в Західноєвропейських країнах після закінчення Другої світової війни та на примусових методах репатріації до СРСР колишніх радянських громадян. Наприкінці 80-х років до вивчення цієї теми долучилися радянські й далі російські історики-дослідники О. Шевяков¹, А. Вольхин², В. Земсков³. Серед українських учених тему репатріації вивчали М. Коваль, Т. Пастушенко⁴, С. Старожук, Н. Мелешко, М. Куницький⁵. Насичені статистичними даними, сьогодні вони в деталях висвітлюють організаційну структуру та діяльність репатріаційних органів для повернення колишніх радянських громадян.

Метою статті є аналіз особливостей та специфіки діяльності перевірочно-фільтраційних таборів на території СРСР та спроба відслідкувати долю репатріантів. Відповідно до мети у статті ставляться наступні наукові завдання: дослідити умови створення та функціонування перевірочно-фільтраційних таборів для репатріантів; умови побутового і трудового влаштування репатріантів; піклування з боку держави дітьми-сиротами; долю при-

мусових репатріантів, які пройшли перевірку й фільтрацію, умови їх побутового і трудового влаштування.

Виклад основного матеріалу. Сьогодні чимало проблем вітчизняної історії потребують глибокого вивчення, аналізу й деталізації сторінок Другої світової війни. Чим далі та війна відходить у минуле, тим більше у нашому суспільстві зростає інтерес до вивчення причин, подій та наслідків подій минулого століття. На жаль, за роки незалежності відкрити всю правду, яку під тиском тоталітарної системи заховано дуже глибоко, не вдалося. Але, цілком можливо, що завдячуючи справжнім науковцям, історикам-реставраторам, українці дочекаються коли з багатокольорової реальності спаде товстий шар ідеологічних фарб та відкриє трагічне полотно минулого нашого народу.

Друга світова війна спричинила численних людських жертв, порушивши усталене життя мільйонів людей світу. До тепер залишається невідомою доля мешканців, що проживали на території України під час тимчасової німецької окупації та були депортовані на примусові роботи до Німеччини.

У післявоєнний період на теренах СРСР, переважна більшість в прикордонних республіках, з'явилася нова категорія громадян, яких радянська влада об'єднала одним терміном - «спецконтингент». Це сотні тисяч колишніх примусових робітників Третього рейху (остарбайтери), емігранти, полонені, переміщені особи, всі ті хто потрапили під тавро «репатріантів»⁶. Їх не вважали учасниками війни, а прирівнювали до небагатодітних осіб, до зрадників Батьківщини та політичних в'язнів. Для основної маси репатріантів унеможливлено вважатися кар'єрний ріст, здобуття вищої освіти тощо. Загалом, лише через п'ятдесят років їм вдалося позбавитися такого статусу в суспільстві. Кількість таких осіб, за різними джерелами, нараховувалась біля 5 мільйонів.

СРСР за роки військових дій поніс величезні людські втрати. Керівництво Радянського союзу було зацікавлене у поверненні такої кількості переміщених осіб з метою збільшення дешевих робітничих ресурсів для післявоєнної відбудови промисловості та сільського господарства, хоча, не на остатньому місці, особливого значення набуло й поповнення демографічних втрат. Але, для цього, радянською верхівкою взято за мету повернення усіх без винятків колишніх громадян, незважаючи на бажання частини останніх залишитися на Заході. Тому, за наполяганням радянської сторони, в міжнародних угодах між союзниками по антигітлерівській коаліції, ухвалених у 1945 році на Кримській та Потсдамській конференціях⁷, а також окремих угод СРСР із США, Великобританією, Францією, Бельгією⁸, отримало офіційне затвердження примусового характеру процесу повернення (репатріації) до СРСР всіх колишніх радянських громадян, звільнених військовими англо-американських союзників, незважаючи на бажання останніх.

Оскільки репатріація проводилася через Польщу, Чехословаччину, Румунію, Угорщину, які мають спільні кордони з Україною, то й основний потік репатріантів як з радянської, так і з західних зон окупації проходив через Україну, яка виявилась найбільш зручним регіоном для облаштування різного роду спецустанов силових органів Радянського союзу, основною функцією яких була фільтрація та перевірка потоку репатріантів⁹. Крім того, щоб не витратитись надміру, так як у Радянському Союзі досить гостро стояла проблема транспортного забезпечення та прикордонна зона УРСР була водночас й західним кордоном СРСР, на перевезення одразу великих партій репатріантів вглиб країни, значно дешевше було забезпечити їх утримання у прикордонній зоні, а вже пізніше, після фільтрації, поступово розмішувати по всій країні¹⁰. Зважали й на те, що Україна, яка зазнала найбільших людських втрат, особливо потребувала дешевих робочих рук, та й перевірко-фільтраційні табори розміщувалися на території УРСР, зазвичай поблизу великих промислових об'єктів¹¹.

Для забезпечення повернення з-за кордону мільйонів радянських громадян у рекордні терміни було організовано сотні різноманітних таборів і пунктів на території східноєвропейських країн і в західній прикордонній смузі СРСР. Одними з перших з'явилися так звані «перевірко-фільтраційні пункти» (ПФП). Загалом репатріація радянських громадян в СРСР розпочалася ще до завершення Другої світової війни. Початок усієї системи репатріації було покладено 24 серпня 1944 року постановою Державного комітету оборони (ДКО) СРСР №6457-сс «Про організацію прийому радянських громадян, що повертаються на Батьківщину, насильно вивезених німцями, а також тих, що за різних умов потрапили за кордонну лінію між СРСР та Польщею»¹².

Контроль над ходом репатріаційної кампанії здійснював апарат уповноваженого Раднаркому СРСР (з березня 1946 р. Ради Міністрів) у справах репатріації, створений 4 жовтня 1944. А з січня 1945 р. в УРСР при виконкомах рад депутатів трудящих почали створюватися обласні репатріаційні відділи та приймально-розподільні пункти (ПРП)¹³.

Вже на літо 1945 року для перевірки радянських репатріантів на території СРСР діяло 43 спецтабори і 26 перевірко-фільтраційних табори НКВС. На території Німеччини і країн Східної Європи підконтрольній СРСР для цього існували перевірко-фільтраційні табори НКВС і 22 збірно-пересильних пункти НКВС.¹⁴ Загальна кількість таборів розміщених осіб у західних окупаційних зонах нараховувала 268 об'єктів. Така велика їх кількість була обумовлена чисельністю контингенту яка коливалася в межах 200-300 осіб, й лише у двох найбільших (Ландек й Зальцбург) сягала 1-2 тисяч осіб¹⁵. Слід зазначити, що якщо пріоритетними завданнями таборів створених в західних окупаційних зонах були організація вирішення питань, пов'язаних з подальшою долею осіб, які підлягали

репатріації, надання медичної та матеріальної допомоги постраждалим від нацизму, то перед такими установами Радянського Союзу стояла основна задача – політична фільтрація й статистичний облік осіб, які тривалий час перебували за кордоном.

Першими відчували на собі безмежне свавілля радянської системи особи, які в період окупації прийняли німецьке підданство, так звані «фольксдойчі», та родини тих, хто співпрацював з окупаційною владою чи просто перебував на службі в німецьких установах. Друга категорія осіб, що проходили через ПФП, це переселенці з Польщі та реемігранти з Франції. До третьої категорії осіб віднесемо військовополонених, до четвертої – в'язнів німецьких концтаборів (інтернованих) та людей, які насильно були вивезені на роботу до Німеччини (остарбайтерів)¹⁵. За даними управління у справах репатріації РНК СРСР станом на 1 лютого 1946 в СРСР репатріювало 5 229 160 осіб, у тому числі 3 438 506 осіб цивільного населення й 1 790 654 військовополонених¹⁶.

На першому етапі репатріанти потрапляли до приймально-передавальних пунктів (ППП), які знаходилися на лінії союзних військ. Всього у Німеччині та Австрії діяло 9 таких ППП. Тут вони проходили первинну перевірку під час якої їх розподіляли за категоріями, за статтю та місцем проживання. Після цього вони потрапляли до перевірко-фільтраційних пунктів (ПФП) НКВС або до армійських збірно-пересильних пунктів (ЗПП), які розміщувалися у прикордонній смузі СРСР та займалися збором, перевіркою й обліком усіх репатріантів. ЗПП були створені у Львові, Ковелі, Володимирі-Волинському, Раві-Руській, Самборі та Коломиї¹⁷.

Транспортування примусових робітників відбувалося згідно з «Тимчасовими правилами про порядок перевезень репатрійованих громадян та військовополонених радянських громадян...». Відправляли репатріантів із радянських зон окупації в Європі до державного кордону СРСР потягами, автотранспортом, або пішки. Перевезення репатріантів організовувалося начальниками фронтних збірних пунктів і комендатур. Ними заповнювалися транспортні відомості для кожного вагону потяга, де вказувалися станції прибуття пасажирів. Разом з тим, репатріаційний процес вражав сумбурністю, неорганізованістю табірної інфраструктури, нестача залізничного транспорту впливала на своєчасність перевезення людей. Репатріанти були змушені тижнями перебувати за колючим дротом та спати на холодній землі, потерпати від холоду та недостатнього харчування. Крім того, перебуваючи під постійним морально-психологічним тиском, залучались до важкої фізичної праці.

В ході перевірок на кожного з репатріантів заводилися фільтраційні справи та заповнювалися реєстраційні листки у 2-ох екземплярах¹⁸. Фільтраційні справи – це досє на людей, яке складалося з документів радянських установ, німецьких документів та матеріалів та документів союзних військ. До

документів радянських установ входили особисті документи громадян, протоколи допиту, інформаційне міжнародне листування, матеріали свідків про діяльність перевіряємої особи, характеристики складені офіційними представниками влади.

Репатрійовані ретельно допитувалися, в ході співбесіди з'ясовувались причини з яких особа опинилася на території іншої держави, чи підлягала особа арештам, допитам, затриманням з боку німецької влади, встановлювались факти утримання у спецтаборах, проходження служби в німецькій армії, загонах, військових частинах, госпіталях, будівельних та інших батальйонах, що створювалися німцями, у німецьких установах, організаціях або праці на підприємствах, тощо. За результатами перевірки заповнювалась досить докладна анкета, в якій відображались біографічні та трудові данні до початку війни й відбуття за кордон, обов'язково зазначались обставини за яких людина потрапила до полону, оточення, на окуповану територію. Детально фіксувалися всі факти репресій з боку окупантів стосовно репатріанта та членів його сім'ї. З'ясовувалось чим займалась й де працювала на окупованій території перевіряємо особа, яким шляхом остання потрапила за кордон – як військовополонений, мобілізований або виїхав добровільно¹⁹.

Під час проходження співбесіди частина з репатрійованих були звинувачені у співпраці з окупантами і загнані в концтабори та у віддалені райони СРСР. Ті репатріанти, які пройшли фільтрацію, отримували посвідчення про направлення до постійного місця проживання з поміткою «Видом на жительство служить не может». Найбільша кількість репатріантів була розселена в промислових районах Східної України (Донецька (Сталінська), Луганська (Ворошиловградська), Дніпропетровська області), Загалом за результатами численних перевірок лише 58% з них попрямували до попереднього місця проживання. Декого відразу мобілізували до Червоної армії. Але й там вони були під постійним контролем відповідних органів.

Наступним пунктом призначання для репатріантів були приймально-розподільні пункти (ПРП), де проводився прийом, реєстрація, постановка на облік та розподіл новоприбулих. Незважаючи на спроби Радянського Союзу організувати та спланувати репатріаційний процес, здійснювався він у всіх найгірший традиціях СРСР. Велика маса репатріантів, піддана принизливим і тривалим перевіркам, утримувались наче злочинці, особливо ті, хто були направлені на перевірку та фільтрацію. Утримували їх за колючим дротом без права виходу у місто та листування з родичами²⁰.

Некомпетентність радянської влади показує велика смертність у таборах, антигігієнічні умови перебування, та відсутність нормального харчування. Показовим фактом є лист Н. Гелаха: «Сказати щиро, при німцях ми отримували (їжу) значно кращу і сити». А в той час, як репатріанти потерпали від важких умов утримання в перевірконо-фільтраційних таборах, незадовільного харчування,

морально-психологічного тиску, залякувань та погроз, чиновники, що працювали з ними, робили собі стрімку кар'єру²¹.

Однією з особливостей таборового періоду є досить високий рівень організації соціально-культурного життя у таборах. Вважалося, що репатріанти під час перебування за кордоном зазнали негативного впливу, тому обов'язковим було проведення лекцій та доповідей серед них. Примусовим робітникам читались лекції, проводились бесіди на різноманітні теми суспільно-політичного життя, такі як: «4-й п'ятирічний план відновлення і розвитку народного господарства СРСР», «Положення про вибори у Верховну раду СРСР і УРСР», «Права і обов'язки громадян СРСР», «Як робітники і селяни Росії під керівництвом комуністичної партії відстояли і відновили радянську владу»²². Чимало «вчорашніх» бранців під охороною відправляли на заводи, копальні, шахти чи лісорозробки, для трудового «перевиховання». Та для того щоб отримати дозвіл на виїзд в інші місця чи регіони СРСР, або на виїзд до свого рідного міста, села, репатріанти змушені були вдруге проходити перевірку в ПРП.

Репатріанти непризовного віку (чоловіки й жінки) також розглядалися партійними та радянськими господарськими функціонерами як безправна робоча сила. Як правило чоловіки (особливо будівельних професій) на декілька місяців і більше затримувались й безкоштовно працювали в розподільчих пунктах і таборах. Значна їх частина, не доїхавши додому, прямо в пересильних пунктах була мобілізована на різні будови СРСР.

Особливу категорію репатріантів становили діти-сироти, до якої з боку держави проявлялась турбота. Про порядок репатріації таких дітей, а також тих, які тимчасово втратили батьків санітарним відділом Управління Уповноваженого РНК СРСР у лютому 1945 року розроблена інструкція, яка передбачала проведення ряду обов'язкових заходів для створення належних матеріально-побутових і санітарно-гігієнічних умов їх утримання. Документом також передбачалась організація розселення дітей у дитячих закладах СРСР. Дітей-сиріт розподіляли за віком до 4-х років й від 4-х до 14 років та за місцем проживання до вивезення до Німеччини. Вони були під контролем медичного персоналу, забезпечувались одягом, білизною і взуттям та розміщувались на збірних пунктах окремо від дорослих невеликими групами²³. Нерідко таких дітей всиновлювали по місцю їх прибуття на Батьківщину чи прямо на пероні вокзалу. Але основна маса репатрійованих дітей-сиріт направлялась у дитячі будинки Криму, Києва, у Вінницький та Могилів-Подільський дитячі будинки, дитячі будинки Кам'янець-Подільського району та інші.

А між тим табори для переміщених осіб розвивалися і за кілька повоеєнних років пройшли повний цикл становлення своєрідних мікросуспільств. Проходили роки, перш ніж репатрійовані особи могли переїхати до своїх родин і домівок, а декому з них не судилося повернутися взагалі. Але перебу-

вання у таборах для переміщених осіб не могло тривати вічно. Більшості репатріантів довелося розпочинати своє життя практично не маючи абсолютно нічого, навіть предметів першої необхідності²⁴. Проте навіть у тих випадках, коли репатріанти щасливо поверталися до мирного життя, вони не позбувалися тавра «неблагодійних», оскільки в їхніх анкетах й особових листах обліку кадрів про перебування в полоні чи на окупованій території було зазначено у спеціальній графі²⁵. Було важко здобути вищу освіту, працювати в державних структурах, отримати дозвіл на виїзд за кордон. Окрім забезпечення матеріального облаштування, карально-репресивні органи намагалися контролювати подальше життя репатріантів. Через мережу інформаторів органам НКДБ було відомо, з ким вони товаришують, де відпочивають, про що розмовляють, чи підтримують зв'язки через листування з родичами за кордоном.

Більшість сільських мешканців, які повернулися у своє село й продовжували там працювати, не мали причин приховувати своє минуле від односельчан і не зазнавали додаткових переслідувань чи обмежень з боку влади. Значно полегшувала соціальну адаптацію колишніх репатріантів у повоєнному радянському суспільстві їх служба в Радянській армії. Після демобілізації вони користувалися відповідними пільгами, не мали перепон у виборі місця проживання, за умови наявності житла, виборі професії, отриманні роботи чи вступу до навчальних закладів. Ті ж хто після війни поверталися в місто або хотіли виїхати з села, зіштовхнулися з певними обмеженнями, які стосувалися влаштування на роботу, отримання паспорта, вступу до навчального закладу, вибору професії тощо.

На репатріантів із колишніх військовополонених розповсюджувалися ті ж самі пільги, що й на демобілізованих із Радянської армії. Після прибуття на місце проживання їм гарантували надання роботи за спеціальністю й матеріальна допомога для організації власного господарства (грошова позика, безкоштовний лісоматеріал). Інваліди, у тому числі й ті, котрі отримали інвалідність у Німеччині, мали право на пенсію. Остарбайтерам зберігався безперервний загальний трудовий стаж, а інвалідам до трудового стажу зараховувався ще й період роботи в Німеччині. Багатодітні репатріантки мали право на допомогу та пільги²⁶.

Разом з тим в реальному житті ці «права» репатріантів нічого не значили і дуже часто порушувалися. Таким чином, незважаючи на декларовані радянським урядом права і свободи репатріантів, у реальному житті політичний статус цих людей фактично майже не відрізнявся від статусу кримінальних злочинців. Усе своє подальше життя вони були змушені жити громадянами другого сорту, постійно наражаючись на безпідставні докори і звинувачення з боку чиновницької братії.

За роки війни Радянський союз поніс величезні людські втрати та радянське керівництво було гостро зацікавлене у поверненні усіх без виключення

переміщених осіб як з точки зору поповнення демографічних втрат, так і збільшення дешевих трудових ресурсів для післявоєнної відбудови. Тож радянська репатріаційна система була створена і діяла, в першу чергу, в інтересах держави. Проводячи репатріацію своїх громадян на завершальному етапі війни та після її закінчення, Радянський Союз, не дивлячись на спроби надати цьому процесу організованого і спланованого характеру, здійснював фактично погано організоване і недостатньо забезпечене переміщення людей, піддаючи їх до того ж, принизливим і тривалим перевіркам, утримуючи репатріантів на збірно-пересильних пунктах. Частина репатріантів не витримувала процедури перевірки репатріаційно-фільтраційних комісій і у кращому випадку направлялися жити і працювати у місця, віддалені від їх родин, на важку фізичну роботу, без урахування кваліфікації і бажань самих репатріантів.

Мільйони працездатних людей, що повернулися до СРСР і були активно задіяні в економіці країни. Але замість підтримки і допомоги Радянський Союз грубо порушував права людини, піддаючи репатріантів принизливим допитам, влаштовуючи перевірки, не дозволяючи повернутися до сімей, змушуючи роками відпрацьовувати так звану «провину» на відбудові промислових об'єктів, рудниках, лісопозаводах, на шкідливих для здоров'я людини підприємствах. Як наслідок, репатріанти (колишні остарбайтери й військовополонені) опинилися під всебічним і всеохоплюючим контролем влади. Найбільш ефективними засобами контролю виявилися не карні, а випереджувальні заходи (перевірка, взяття на облік, тощо.)

Окрему категорію репатріантів склали діти, насамперед діти-сироти, що були вивезені в Німеччину чи народились у нацистській неволі. Такі «переміщені особи» по прибуттю розподілялись у дитячі будинки, де виховувались до набуття повноліття. Окремі – усиновлювались чи удочерялись бездітними родинами. Це була єдина категорія репатріантів, до якої під час повернення на Батьківщину з боку держави проявлялась турбота²⁷.

Після проходження всіх етапів «фільтрації» й повернення додому репатріанти зазнавали подальшого приниження та утисків з боку радянської влади. Доля репатріантів в СРСР складалася по-різному, однак більшість з них тривалий час носили принизливе тавро «репатріант», «колишній полонений», «неблагодійний». Тому колишніх примусових робітників чекали труднощі під час вступу до учбових закладів та оформлення на роботу, був неможливим кар'єрний ріст. Вважалося, що особи з числа репатріантів за своїм соціальним статусом є нижчими від решти своїх співгромадян. Вони довгий час боялися афішувати власне минуле, адже їх вважали неблагонадійними.

Потрібно було п'ять десятиліть для того, щоб позбавити їх такого принизливого статусу в суспільстві. Лише після краху тоталітарної держави була стерта межа між репатріантами та іншими грома-

дьянами, адже після довгих десятиліть страху та мовчання вони були почуті свідомою українською громадськістю.

¹ Шевяков А.А. «Тайны» после военной репатриации / А.А. Шевяков // Социологические исследования. – 1993. – № 5. – С. 3–11.

² Вольхин А. Деятельность органов госбезопасности Среднего Урала среди репатриантов в 1945–1946 годах / А.И. Вольхин // Исторические чтения на Лубянке. 2001 год. Отечественные спецслужбы в послевоенные годы. 1945–1953 гг. – 2002. – Вып. 5. – С. 70–75.

³ Земсков В. К вопросу о репатриации советских граждан 1944–1951 годы / В. Земсков // История СССР. – 1990. – № 4. – С. 151–165.

⁴ Пастушенко Т. Остарбайтери з Київщини: вербування, примусова праця, репатріація (1942–1953) / Т. Пастушенко / НАН України. Ін-т історії України. – К: Інститут історії України, 2009. – 284 с.

⁵ Куницький М.П. Примусова репатріація радянських громадян до СРСР після Другої світової війни (український вектор) / Михайло Петрович Куницький: Монографія. – Луцьк: ВАТ «Волинська обласна друкарня», 2007. – 248 с.

⁶ Старожук С. Заручники Другої світової війни / С. Старожук // Історія України. – 2002. – № 35. – С. 5–12.

⁷ Земсков В. К вопросу о репатриации советских граждан 1944–1951 годы / В. Земсков // История СССР. – 1990. – № 4. – С. 151–165.

⁸ Толстой Н. Жертвы Ялты / Пер. с англ. Е. Гессен. // Исследования новейшей русской истории. – Париж: YMCA-Press, 1988. – Т. 7. – 530 с.

⁹ Мелешко Н. Розвиток мережі прикордонних збірно-пересильних пунктів Народного комісаріату оборони (Міністерства збройних сил) СРСР у системі репатріаційних органів Української РСР (1946–1951 рр.) / Н.Б. Мелешко, О.В. Потильчак // Війна. Окупація. Пам'ять: Примусові робітники з України в окупованій Європі: Матеріали Всеукраїнської наукової конференції, м. Київ, 27 вересня 2012 р. / Український інститут національної пам'яті, Інститут історії України НАН України; упоряд.: Р.І. Пилявець, В.М. Яременко. – К: НВЦ «Пріоритети», 2012. – С. 159–168.

¹⁰ Мелешко Н.Б. Організація перевезення «переміщених осіб» територією Української РСР на початковому етапі репатріації (вересень–грудень 1944р.) // Вісник академії праці і соціальних відносин ФПУ. – 2013. – № 1. – С. 139–143.

¹¹ Старожук С. Заручники Другої світової війни / С. Старожук // Історія України. – 2002. – № 35. – С. 5–12.

¹² Буцько О. Репатріація українських громадян (1944–1946) // Сторінки воєнної історії України: Зб. статей / НАН України. Ін-т історії України. – Вып. 1. – К, 1997. – С. 143–158.

¹³ Пастушенко Т. Остарбайтери з Київщини: ве-

рбування, примусова праця, репатріація (1942–1953) / Т. Пастушенко / НАН України. Ін-т історії України. – К: Ін-т історії України, 2009. – 284 с.

¹⁴ Мелешко Н. Відділи у справах репатріації виконкомів обласних Рад Української РСР (1945–1953): організація, функції, діяльність / О.В. Потильчак, Н.Б. Мелешко // Вісник Черкаського університету. Серія: Історичні науки. – № 262. – Черкаси: Черкаський національний університет імені Б. Хмельницького, 2013. – С. 114–122.

¹⁵ Куницький М. Примусова репатріація радянських громадян до СРСР після Другої світової війни (український вектор) / Михайло Петрович Куницький: Монографія. – Луцьк: ВАТ «Волинська обласна друкарня», 2007. – 248 с.

¹⁶ Шевяков А. «Тайны» послевоенной репатриации / А.А. Шевяков // Социологические исследования. – 1993. – № 5. – С. 3–11.

¹⁷ Пастушенко Т. Остарбайтери з Київщини: вербування, примусова праця, репатріація (1942–1953) / Т. Пастушенко / НАН України. Ін-т історії України. – К: Ін-т історії України, 2009. – 284 с.

¹⁸ Кравченко А. Українські невольники Третього Рейху (минуле і сучасність): Публіцистична хроніка / А. Кравченко, С. Батурич – Львів: Кальварія, 2005. – 235 с.

¹⁹ Вольхин А. Деятельность органов госбезопасности Среднего Урала среди репатриантов в 1945–46 годах // Исторические чтения на Лубянке. 2001 год. Отечественные спецслужбы в послевоенные годы. 1945–53 гг. – 2002. – Вып. 5. – С. 70–75.

²⁰ Куницький М. Примусова репатріація радянських громадян до СРСР після Другої світової війни (український вектор) / Михайло Петрович Куницький: Монографія. – Луцьк: ВАТ «Волинська обласна друкарня», 2007. – 248 с.

²¹ Там само – С. 101–102.

²² Там само – С. 170–172.

²³ Холодницький В. Репатріація: з історії повернення жителів Чернівецької області, вивезених за її межі в роки Другої світової війни // II Міжнародний науковий конгрес українських істориків «Українська історична наука на сучасному етапі розвитку». Кам'янець-Подільський, 17–18 вересня 2003 р. Доповіді та повідомлення / Українське Історичне Товариство, Інститут історії України НАН України, Кам'янець-Подільський державний університет. Редактори: Л. Винар, О. Завальнюк. – Кам'янець-Подільський; Київ; Нью-Йорк; Острог, 2007. – Т. 4. – С. 414–425.

²⁴ Куницький М. Примусова репатріація радянських громадян до СРСР після Другої світової війни (український вектор) / Михайло Петрович Куницький: Монографія. – Луцьк: ВАТ «Волинська обласна друкарня», 2007. – 248 с.

²⁵ Там само – С. 154.

²⁶ Там само – С. 154–157.

²⁷ Там само – С. 184.